

EKOLOGIYA VƏ TƏBİƏTİ MÜHAFİZƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ayaz Həsənov,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Cəlilabad filialının əməkdaşı
E-mail: amicelilabad@mail.ru

Rəyçilər: *dos. X.H. Sultanlı*
biol.ü.fəls.dok. X. Əliyev

Açar sözlər: *Ekologiya, ekosistem, landşaft, təbii resurslar, ekoloji böhran, urbanizasiya*

Ключевые слова: *экология, экосистема, ландшафт, природные ресурсы, экологический кризис, урбанизация*

Key words: *Ecology, ecosystem, landscape, natural resources, ecological crisis, urbanization*

Bu gün bəşəriyyət qarşısında duran qlobal problemlər öz kəskinliyini artırdıqca onların yeni tərzdə qavranılması və həlli yollarının tapılması da mürəkkəbləşir. Bu qlobal problemlərdən biri də dünyanın ekoloji durumudur. İnsanlara getdikcə daha çox aydın olur ki, min illər ərzində təbiətdən istifadədə mövcud olan ənənəvi baxışlar, üsullar qaldıqca yaxınlaşmaqda olan ekoloji böhranın qarşısını almaq nəinki mümkün olmayacaq, hətta onun sürətlə artan miqyası və dağıdıcı təsiri qlobal sosial-iqtisadi inkişafda da özünü göstərəcəkdir. Akademik H. Əliyev bu haqda yazmışdır:

“İnsanı təbiət yaratmış və öz sərvətlərini səxavətlə onun istifadəsinə vermişdir. 600 min ildən artıqdır ki, müasir insanla təbiət arasındakı münasibət müəyyən nisbətdə davam edir. Bəşəriyyət öz inkişafının yüksək pillələrinə ayaq qoyduqca, bu nisbət müəyyən mənada insanların xeyrinə dəyişir. Başqa sözlə desək, insanlar sayca artdıqca və öz əlində daha mükəmməl texniki vasitələr cəmləşdirdikcə təbiətdən çox mənfəət götürür, müqabilində isə ona az şey verir. İnsan təbiəti dəyişdirir, qırır, tökür, dağıdır, əvəzini qaytarmırsa, demək bu xeyrə dəyişmə əslində onun zərərinədir” (1, 14).

Ekologiyanın qlobal vəziyyəti və təbii sərvətlərin qorunması əgər XX əsrin 70-80-ci illərində müharibə və sülh problemlərindən sonra bəşəriyyət qarşısında duran ikinci böyük problem sayılırdısa, “soyuq müharibə” dövrünün sona çatması və qlobal istilik-nüvə müharibəsi təhlükəsinin aradan götürülməsi ilə ön plana keçmişdir.

Ötən əsrin 30-50-ci illərində elmi-texniki inqilabın insan cəmiyyətinə sürətlə daxil olması və “təbiətdən mərhəmət gözləməyin, onu özünüzə tabe edin” şüarı altında təbiətə iri miqyaslı müdaxilənin başlanması qlobal ekologiyada böhranı sürətləndirərək, onun fəsadlarını lokal və regional səviyyələrdən qlobal səviyyəyə çatdırmışdır. Su və atmosfer hövzələrinin çirklənməsi, planetimizin “ağ ciyərləri” sayılan tropik meşələrin məhv edilməsi, ozon bacalarının genişləndirilməsi ilə bağlı problemlər, qlobal iqlim dəyişmələri, qlobal səhrələşmə, qlobal biomüxtəlifliyin azalması arzuolunmaz həddə çatmışdır.

Son 100-150 ildə, xüsusən də XX əsr ərzində sənayenin nəqliyyat və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanın sosial-iqtisadi yüksəlişinə səbəb olsa da, Respublikanın təbii şəraitində əsaslı dəyişikliklər üçün zəmin yaratmışdır, yeraltı və yerüstü sərvətlərdən intensiv şəkildə istifadə olunması, iri sənaye müəssisələrinin inşa edilməsi, su anbarlarının tikilməsi, dağətəyi ərazilərdə meşələrin qırılması hesabına yaşayışın genişləndirilməsi ətraf mühitə və onun ayrı-ayrı komponentlərinə hava, su, torpaq örtüyünə və təbii biosenozlara antropogen təzyiqləri dəfələrlə artırmışdır.

Kürün aşağı axarında çirklənmənin qismən artması Araz çayına və onun qollarına (Həkərəçay, Oxçuçay) Ermənistan ərazisindən 10 min tonlarla sənaye, dağ-mədən və məişət tullantılarının artması ilə bağlıdır. Araz çayının orta axarında, adətən, durulaşdırıcı və ya təmizləyici funksiyasını qismən də olsa yerinə yetirən su anbarlarının olmaması (Azərbaycan-İran bir-

gə layihəsi olan Xudafərin su anbarının tikintisi erməni işğalı ilə əlaqədar həyata keçməmişdir) bu tullantıların bilavasitə Kürə daxil olmasına şərait yaradır.

Respublikanın şəhər və şəhərli qəsəbələrində hər il 5 milyon kubmetr bərk məişət tullantısı əmələ gəlir ki, bunun da 50%-i Abşeron ərazisində toplanır. Təkcə Bakı şəhəri əhatəsində toplanan ümumi sahəsi 400 ha-dan çox olan 82, Sumqayıtda isə müvafiq şəkildə 20 ha-lıq 20 zibilxana yaradılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rayonlarda, kəndlərdə əkin sahələrinə, yaşayış yerlərinə, küçə və ictimai yerlərə bərk maddələrin tullantısının atılması nadir hal deyildir. Abşeron qəsəbələri, İsmayıllı, Şamaxı, Yevlax, Cəlilabad, Salyan və başqa bölgələrdə bu cür arzuolunmaz faktlar kifayət qədərdir.

Azərbaycanın təbii sərvətləri içərisində meşə örtüyünün xüsusi yeri vardır. Digər təbii komplekslərlə müqayisədə Respublikamızın meşələri insanın müdaxiləsinə daha çox məruz qalmışdır. Statistik məlumatlar göstərir ki, yaxın keçmişdə Respublika ərazisinin 30%-dən çoxu meşələrlə örtüldüyü halda, hazırda bu göstərici 3 dəfədən də çox azalmışdır. Bəzi ədəbiyyat mənbələrində bu 10-12% və ya 1,0-1,1 milyon hektar, digərlərində isə 700-800 min hektar göstərilir. Vaxtilə Lənkəran vilayəti ərazisinin 60%-dən çoxunu örtən meşələr, xüsusən də Lənkəran ovalığının rütubətli və yarımrütubətli subtropik meşələri azalaraq, indi ümumi sahənin yalnız 23%-ni təşkil edir (3, 67). Astara məntəqəsindən Biləsuvar rayonunun sərhəddinə kimi uzanan və indiki Lənkəran, Masallı, Cəlilabad rayonlarının düzən və dağətəyi ərazilərində massivlər yaratmış meşələrdən yalnız fraqmentlər qalmışdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qoz, palıd və digər qiymətli ağac növləri bəzi rayonlarda başdan-başa kəsilmiş, əkinçilik və maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq geniş sahələr məhv edilmişdir. Həsən bəy Zərdabi yazırdı: “bizim dağlarımız vaxtilə sıx meşəliklərlə örtülü olmuş, sonra bu meşələr qırılmış və bunun nəticəsində çaylarımızda olan suyun miqdarı azalmışdır” (3, 67).

XXI əsrdə Respublika əhalisinin artması da bəzi ekoloji problemlər yaratmışdır və təbii ekosistemlərə antropogen amillərin güclənməsi ilə nəticələnmişdir. Azərbaycan Respublikasının əhalisi 2002 ci ildə 8 mln. 141 nəfər olmuşdur.

Əhalinin sayı 1990-cı illə müqayisədə 1 mln. nəfərə yaxın, yəni 12,5% artmışdır. Buna Ermənistanı yaşayan azərbaycanlıların deportasiya edilməsi nəticəsində 250 min nəfərə yaxın qaçqının Azərbaycana pənah gətirməsi də səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, respublika əhalisinin təxminən 12%-nin qaçqın və məcburi köçkün olması, ölkə ərazisinin 20%-nin işğal altında qalması yalnız ölkə iqtisadiyyatına, əhalinin həyat şəraitinə deyil, ekoloji vəziyyətə də böyük zərbə vurmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın bir sıra su hövzələri erməni təxribatının qurbanına çevrilib. İşğal olunmuş ərazilərdə qalan Sərsəng su anbarı da erməni təxribatına çevrilən obyektlərdən biridir. Qış aylarında ermənilər həmin suları təxribatçılıq məqsədilə Azərbaycan ərazilərinə axıdırlar. Yay aylarında isə bu su axınının qarşısı alınır. Bu ermənilərin simasını bir daha göstərir (3, 65).

Hazırda bu məsələnin Beynəlxalq gündəmə gəlməsi üçün ciddi addımlar atılır. Belə ki, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Sədarət Komitəsində Sərsəng su anbarı ilə bağlı qətnamə təklifi təsdiqlənib. 10 oktyabr 2017-ci il tarixdə PA-nın Rumıniyanın paytaxtı Buxarestdə keçirilən 63-cü payız sessiyasında da Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü, millət vəkili Mələhət İbrahim qızı tərəfindən Sərsəng su anbarı ilə bağlı məsələ qaldırılıb. O, “Qida və su təhlükəsizliyi, problemlərdən çıxış yolları” adlı sənədin müzakirəsi zamanı Azərbaycan torpaqlarını 25 ildən artıq işğal altında saxlayan Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağda yaradılan ekoloji böhranla bağlı faktları diqqətə çatdırıb. O, qeyd edib ki, su anbarı uzun illərdir ki, müxtəlif zəhərli tullantılarla süni şəkildə davamlı olaraq çirkləndirilir. Bunun nəticəsidir ki, cəbhə bölgəsində yaşayan insanlar sudan məhrum vəziyyətindədirlər. 2016-cı ilin yanvarında Sərsəng və Madagiz su anbarları haqqında xüsusi qətnamə qəbul edilməsinə baxmayaraq, indiyə qədər heç bir nəticə yoxdur. Ümumiyyətlə, təbii resursların mühafizəsi təbiətdən istifadə ilə sıx surətdə əlaqədardır. Təbii resursların mühafizəsinin mühüm prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Profilaktik (mənfi nəticələr doğulacağına əvvəlcədən xəbərdarlıq)
2. Komplekslik
3. Hərtərəflilik
4. Ərazi fərqləri
5. Elmi əsaslandırma.

Bütün bu prinsiplər təbii ehtiyatların mühafizəsi işində həlledici rol oynayır. Ayrı-ayrı resursların qorunmasına fərqli yanaşma deyil, kompleks şəkildə yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, əgər dünyada enerji istehsalına tələbatın orta illik artım sürəti 1960-cı illərdə 2,2% təşkil etmişdirsə, sonrakı illərdə (1980-2000) 4,9%-ə bərabər olmuş, keçən 10 ildə isə 5,6%-ə çatmışdır. Başqa bir xarakter misal: 1980-2000-ci illərdə kimya sənayesi təbiətdə olmayan 2 mln. birləşmə havaya buraxmışdır.

Hazırda yerin təkindən 100 mlrd. tona yaxın müxtəlif filiz, yanar faydalı qazıntılar və tikinti materialları çıxarılır, o cümlədən 4 mlrd. ton neft və təbii qaz, 3 mlrd. tondan çox kömür hasil olunur. Hər il atmosfərə 200 ton karbon qazı, 50 milyon ton müxtəlif karbohidratlar və 146 mln. tona yaxın kükürd qazı tullanır.

Əgər insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibəti elmi təfəkkür baxımından təhlil etsək, görürük ki, bu sahədəki ideyalar, konsepsiyalar ekoloji problemlərin bir neçə istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir. Bunlardan biri ekoloji problemin konseptual aspektidir. Bu aspekt insanı münasibətlər mühiti çərçivəsində baş verən dəyişikliklərin bəzi nəzəri metodoloji əsasları ilə əlaqədardır. Əgər ictimai tərəqqinin ilk mərhələsində insan və təbiət arasındakı tarazlıq mövcud idisə, sonrakı dövrlərdə insan əks qüvvə təsirini doğurdu. Antropozimi o vaxt azaltmaq mümkün olur ki, təbiətə insan hücumunun qarşısı alınsın.

Kimyalaşdırma - kənd təsərrüfatının inkişafında ən əhəmiyyətli amillərdən biridir. Müasir əkinçiliyi aqrokimyəvi maddələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bəzi hesablamalara görə kimyəvi vasitələrdən istifadə bitkiçilikdən alınan məhsulun 50-60%-ni xəstəliklərdən qoruyur.

Mineral gübrələri, həmçinin mikrogübrələri tətbiq etmədən əkinçilikdə qida maddələrinin müsbət balansını yaratmaq qeyri mümkündür. Balansın pozulması nəticəsində torpaq və su hövzələrinin kimyəvi tərkibinin pisləşməsi baş verir ki, bu da kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəliklərə yoluxmasına və ev heyvanlarının xəstələnməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, yod çatışmaması endemik zob, fluor dişlərin kariesinə, sink çatışmazlığı ürəyin işemik xəstəliyinə, marqans azlığı şəkərli diabetə səbəb olur. Eləcə də

orqanizmdə nitratlar nitritlərlə birlikdə kanserojen təsir yaradaraq, insan orqanizmi və ətraf mühit üçün daha ağır fəsadlar törətmək imkanlarına malikdir.

Nitrat və nitritlər orqanizmə kəskin, ötəri və xroniki təsir göstərir. Nitrat azotunun orqanizmə hətta az miqdarda, lakin mütəmadi daxil olması insanın xroniki zəhərlənməsinə səbəb olur. Bu zaman qara ciyərdə və böyrəklərdə, ürəkdə və ağ ciyərlərdə bəzi dəyişikliklər baş verir.

XX əsr tarixə urbanizasiya əsri kimi daxil olmuşdur. Urbanizasiya həm sosial iqtisadi, siyasi, mədəni, mədəni, həm də sıx coğrafi problem kimi anlaşılır. Şəhərlərin ağılagəlməz genişlənməsi və bunun nəticəsində yaranan nəqliyyat çətinlikləri, "gecəqonduların", ucqarlarda heç bir yaşayışı olmayan evlərin sayının çoxalması, həmin yerlərdə ekoloji çirklənmə mənbəyinə çevrilir.

Urbanizasiya prosesləri qiymətləndirilərkən çox vaxt onun mənfəi nəticələri nəzərə alınır. Bu isə öz növbəsində urbanizasiyaya bir tərəfli münasibəti formalaşdırır, cəmiyyətin mütərəqqi inkişafında rolu, xüsusilə onun qanunauyğunluqları göstərilir. Hazırda dünya əhalisinin bir yerdə cəmlənmə prosesi gedir. İndi dünya əhalisinin az qala yarısına qədəri şəhərlərdə yaşayır. Statistikaya görə, 1950-ci ildən 1985-ci ilə kimi dünya əhalisinin sayı təqribən 3 dəfə, yaxud 1,25 milyard nəfər artmışdır. Şəhərlərin əhalisi 2 dəfə artmışdır. Daha dəqiq desək 447 mln. nəfərdən 838 mln nəfərə çatmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhali 4 dəfə artmış, 286 mln-dan 1,14 milyard nəfərə çatmışdır. Urbanizasiya əməy-ictimai bölgüsünün ixtisaslaşmasının, ictimai istehsalın mərkəzləşməsinin, nəqliyyatın elmin inkişaf etməsinin nəticəsidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev həmişə davamlı inkişaf konsepsiyasına dəstək vermişdir. Ümummilli liderimizin 18 fevral 2003-cü il tarixli 1152 nömrəli Sərəncamına əsasən "Azərbaycan respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair" milli proqramı ilə əlaqədar ölkəmizdə bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sonralar davamlı inkişaf proqramı Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu il aprel 4-də imzaladığı Fərmanla təsdiq olunan "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda öz əksini tapmışdır.

Respublikamızın çayları, gölləri, meşələrinin mühafizəsinin təşkili dövlətin ekologiya siyasətinin tərkib hissələrindən biri hesab olunur. Azərbaycan təbiətinin mühafizəsi, yeni yaşıllıqlar salınması və onların ciddi surətdə qorunub saxlanması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək; “Biz hər bir ağaca qayğı ilə yanaşmalıyıq, belə etsək bir neçə ildən sonra bu ağacın hamısı qolbudaq atacaq, biz şəhərlərimizin və Abşeron yarımadasının simasını kökündən dəyişəcəyik” (2, 18). Həmin istiqamətdə iş həmişə Ulu öndər H. Əliyevin və respublika Prezidenti cənab İ. Əliyevin qayğı göstərdiyi sahədir. Cənab İlham Əliyev son vaxtlar Böyükşor gölünün ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı Fərman imzalamışdır. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Bu gün ekoloji məsələlərin həlli vacib məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, mənim təşəbbüslə 2010-cu il Azərbaycanda ekologiya ili elan edilmişdir”.

Təsadüfi deyildir ki, hələ 150 il bundan qabaq F. Engels demişdir: “Təbiət üzərində qazandığımız qələbələrlə çox da öyünməməliyik. Bəzən hər müvəffəqiyyət üçün təbiət bizdən qisas alır, çünki çox vaxt biz əməllərimizin uzaq, gələcək aqibətini əvvəlcədən görmür, müəyyən edə bilmirik.”

Müdrük alim Epikür xəbərdarlıq edir: “Təbiətə qarşı zor işlətmək lazım deyil. Əksinə ona tabe olmaqla yanaşı, təbiətdən istifadə zamanı bütün bəd əməllərinizi qəddarcasına dəfn edin”. Görünür 2 min il əvvəl deyilən sözlərə məhəl qoyulmamasını dərk edən J.B. Lamark hədəv yerə kinayə ilə deməmişdir: “Sanki müasir insanın əsas məqsədi - əvvəlcə yer kürəsini yararsız hala salmaq və nəhayət özünü məhv etməkdir”.

Azərbaycanın böyük alimi akademik Həsən Əliyev hələ 45 il bundan əvvəl qələmə aldığı “Həyəcan təbili” əsərində təbiətin mühafizəsi və ekolo-

loji tərbiyə sahəsində olan nöqsanları tənqid edərək yazmışdır”. Bəlkə də, toya, yasa və digər mərasimə yubanmaq olar, təbiətə münasibətdə yubanmaq isə çox yaşamağa yubanmaqdır” (1, 14).

Təbiət gözəllikdir, sağlamlıqdır. Görkəmli insanların hamısı təbii sərvətləri qorumağı və artırmağı daim gələcək nəslə tövsiyə etmişlər. Təbiət vurğunu olan A.P. Çexov demişdir: “Dünyanın hər bir vətəndaşı bir ağac əksə, onda planetimiz yaşıllığa bürünər” (2, 9).

Təbiətə amansız münasibət bəsləyənlərə qarşı təkcə təbiəti mühafizə əməkdaşları deyil, ziyalılar, yazıçılar və başqaları mübarizə aparmalıdırlar. Xalq şairi S. Vurğun “Çinarın şikayəti” əsərində çinarın şikayətini ürək ağrısı ilə oxucuların nəzərinə çatdırır:

*Mən bu şikayəti duyduqca dərin,
Dedim ki, haqlısan, qocaman çinar.
Bizdə təbiətə zülm edənlərin,
Nə insan duyğusu, nə də haqqı var.*

Şair zümlə üzleşən çinarın timsalında insanları təbiətə qayğı göstərməyə çağırır.

Təbiətsiz mövcud ola bilməyən şüurlu insan öz xilasını naminə təbiəti ekoloji partlayışdan qorumağa borcludur, əks halda təbiətlə yanaşı insan da məhv ola bilər. Heç vaxt təbiətə qalib gəlmək mümkün olmamışdır, ən böyük “qələbə” onunla birlikdə məhv olmaq deməkdir.

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə təbiətin mühafizəsinin gücləndirilməsi və ekoloji böhranın aradan qaldırılması kimi problemlər aktuallıq tələb edir.

Problemin yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dünyanın eləcə də respublikamızın ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında insanların apardıqları məqsədyönlü işlər öz əksini tapır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə ekoloji vəziyyətin öyrənilməsi işində insan fəaliyyətinin əsas istiqamətləri şərh edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Həyican təbili. Bakı, 1993.
2. Quliyev V. İnsan təbiətlə nəfəs alır. Bakı, 2009.
3. Quliyev V. Təbiəti mühafizə. Bakı, 1998.
4. Məmmədov Q. Azərbaycanın ekoetik problemləri. Bakı, 2004.
5. Salmanov M. Tətbiqi ekologiyanın əsasları. Bakı, 1990.
6. Sultanlı X. Tələbələrdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılması. Bakı, 2016.

A. Гасанов

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ И ОХРАНА ПРИРОДЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается экологическое положение и охрана окружающей среды в нашей республике, а также вклад в эту область общенационального Лидера Гейдара Алиева и Президента Азербайджанской республики Ильхама Алиева.

A. Hasanov

ACTUAL PROBLEMS OF ECOLOGY AND NATURE PROTECTION

SUMMARY

The article outlines the purposeful work carried out in the field of natural resources for the modern ecological situation, orders and decrees of National Leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev in this area

Redaksiyaya daxil olub: 19.01.2018